

QƏDİM DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDAKI QƏBİLƏ-TAYFA MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ DİN AMİLİNİN ROLU

Ceyhun MƏMMƏDOV,

AMEA-nın Ziya Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutunun dissertantı,
ceyhunmv@gmail.com

Xülasə. Məqalədə ibtidai-icma quruluşu dövründə Azərbaycanda meydana gələn inanclar, qəbilə-tayfa münasibətlərində din amilinin rolu araşdırılır. Burada qeyd olunur ki, qədim dövrlərdə azərbaycanlılar özlərini qəbiləsindən, tayfasından, nəslindən kənar hesab etməyərək, onun ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edirdi. Əski inanclar tayfaların birləşməsində və idarə olunmasında, real vəzifələrin yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayırdı. Azərbaycanlıların ibtidai şüurunun bir çox forması - totemizm, fətişizm, animizim, magiya, mifologiya və digər dinlər geniş yayılmışdır. Bizim eradan əvvəl VI əsrdə Azərbaycan ərazilərində massagetlər yaşayırdılar. Eradan əvvəl II-I minillikdə isə türklər mövcud idi. Türk xalqlarının hələ eramızdan əvvəl dövlət qurumları və zəngin mədəniyyəti, güclü adət-ənənəsi (törəsi), təkallahlı dini dünyagörüşü mövcud olmuşdur. Qədim türk imperatorluqlarının əsasını tək tanrıçılıq, monoteist inanc sistemi təşkil etmişdir. Türklərdə Tanrı kultu eramızdan əvvəl V-III əsrlərdə yaranmışdır. Tanrını vahid hesab edən türklər təbii, fəvqəltəbii gücləri Tanrıya aid edirdilər. Türklərin dinində ruhun saflığı əsas yer tuturdu. Göy Tanrı məbədində ibadət edən türklər burada ruhlarını təmizləyir; Allahla ünsiyyətə girirdilər. Qədim türklərdə qəbilə-tayfa münasibətlərində şamanizm də əsas rol oynamışdır. Ruha inamı ifadə edən şamanizmdə şamanlar ruhlarla əlaqə yaradan vasitəçi hesab olunurdular.

AÇAR SÖZLƏR: qəbilə-tayfa münasibətləri, din amili, qədim azərbaycanlılar, əski inanclar, türk adət-ənənəsi (törəsi), təkallahlıq, çoxallahlıq, tanrıçılıq.

Джейхун Мамедов

РОЛЬ РЕЛИГИОЗНОГО ФАКТОРА В РОДОПЛЕМЕННЫХ ОТНОШЕНИЯХ В ДРЕВНЕМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме. Статья посвящена рассмотрению верований, сложившихся на территории древнего Азербайджана в первобытнообщинном строе, а также роли религиозного фактора в родоплеменных отношениях. Отмечается, что в старину азербайджанцы не видели себя вне своего рода и племени, рассматривали себя исключительно как их неотъемлемую часть. Словом, древние верования играли важную роль в объединении и управлении племенами, а также в выполнении фактических задач. Множество форм первобытного сознания древних азербайджанцев получило распространение в былые времена, среди них были тотемизм, фетишизм, анимизм, магия, мифология и религии. В VI веке до нашей эры на территории древнего Азербайджана жили массагеты. А во II-I тысячелетии до нашей эры присутствовали тюрки. У тюркских народов еще до нашей эры существовали государственные институты и богатая культура, сильные традиции и монотеистическое религиозное мировоззрение. Основу древнетюркских империй составляла монотеистическая система верований. Культ Тенгри у тюрков возник в V-III веках до нашей эры. Древние тюрки, считавшие Тенгри единым богом, приписывали ему природные, сверхъестественные силы. В религии тюрков первостепенное место занимала чистота души. Древние тюрки вступали в общение с Тенгри, поклоняясь ему в его храме, и очищали здесь свои души. Также ключевую роль в родоплеменных отношениях древних тюрков

играл шаманизм, в основании которого лежит вера в духов. Согласно ему шаманы являются посредниками, устанавливающими связь с духами.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: родоплеменные отношения, религиозный фактор, древние азербайджанцы, древние верования, тюркские традиции, монотеизм, многобожие, тенгрианство.

Jeyhun Mammadov

ROLE OF THE RELIGIOUS FACTOR IN TRIBAL RELATIONSHIPS IN THE ANCIENT AZERBAIJAN

Summary. This article is concerned with the beliefs existing in the ancient Azerbaijan within the primitive communal system, as well as the role of the religious factor in tribal relationships. It is emphasized that Azerbaijanis did not consider themselves outside their family and tribe in the old days. Long story short, ancient beliefs played an essential role in unifying and governing tribes, as well as performing actual tasks. Different types of primaevial consciousness of ancient Azerbaijanis got widespread in the old days, including totemism, fetishism, animism, magic, mythology, and religions. In the 6th century BCE, the Massagetae were residing on the territory of ancient Azerbaijan. And the Turkic peoples were here in the 2-1 millennium BCE. Even before the Common Era, the Turkic peoples had state institutions and a rich culture, strong traditions and a monotheistic religious belief. Monotheistic system of beliefs created the basis of the ancient Turkic empires. The cult of Tengri among the Turks entered the picture in the 5th-3rd century BCE. The ancient Turks, who believed in one God, credited him with nature-based and supernatural powers. The purity of the soul took a primary place in their religion. They 'communicated' with Tengri, worshipping him in the temple, and cleansed their souls there. Shamanism, based on the belief in spirits, also played an essential role in the tribal relations of the ancient Turks. In accordance with its teachings, shamans are intermediaries contacting with spirits.

KEY WORDS: tribal relationships, religious factor, ancient Azerbaijanis, ancient beliefs, Turkic traditions, monotheism, polytheism, Tengrianism

Giriş. Keçmiş və müasir dövrdə dini sitayişlərin çoxluğu onların tipologiyası və təsnifatı problemini şərtləndirən əsas amillərdəndir. Bu mənada dinşünaslıqda dinin təsnifatına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Coğrafi yanaşmaya əsasən dinlərin əmələ gəlmə və ilkin yayılma yeri müəyyənləşir, mənşə ümumiliyinə görə isə onların təlim əlamətləri üzə çıxır: təbii dinlər, asketizm dinləri bu qəbildəndir. Elmdə naturalist, teist (zoomorf, antroporf), monoteist (təkallahlı), qəbilə-tayfa, milli-dövlət və dünya dinləri fərqləndirilir.

Qəbilə-tayfa dinləri ibtidai icma quruluşuna aiddir. Bu dinlərin sosial-iqtisadi və maddi bazası qəbilə-tayfa icmasıdır. Xarici təbii reallığın və qəbilə-tayfa cəmiyyətinin sosial əlaqələrinin, ibtidai insanların əmək fəaliyyətlərinin fantastik inikası aşağıdakı erkən inanclarda - fetişizm, magiya (sehrbazlıq), animizm, totemizm, təbiətə (Günəşə, Aya, suya), əcdadlara, rəhbərlərə sitayişdə öz ifadəsini tapmışdır. Bu təsəvvürlərdən çoxu milli-dövlət və dünya dinlərinə uyğunlaşmış, bəziləri isə xurafat formasında lokal xalqların şüurlarında və həyat tərzlərində qalmaqdadır.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Problemlə bağlı klassik alman filosofu Hegelin din fəlsəfəsinə, macar alimi Y.Lukaçın Xristianlıqdan əvvəlki dövr dinlərinin tipologiyasına, rus tədqiqatçıları A.F.Anisimovun dinlərin inkişaf mərhələsinə, M.Şaxnoviçin dinin antropologiyasına aid əsərləri diqqəti cəlb edir. L.Qumilyovun, L.P.Potapovun qədim türklərin dini görüşlərinə aid əsərləri də maraq doğurur.

Akademiklər Z.Bünyadov, N.Cəfərov, tədqiqatçılar A.Şükürov, V.Həbibov, M.Seyidov, Ə.Həbibbəyli, Z.Göyalp, F.Ağasıoğlu, F.Ələkbərli, C.Heyət və F.Mustafanın əsərlərində qədim türklərin dini görüşləri, dövlət quruluşları arasında münasibətlərin ayrı-ayrı aspektləri araşdırılmışdır.

Məqalənin məqsədi - qədim Azərbaycanda din-qəbilə-tayfa münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi prosesini araşdırmaqdır.

Məqalənin metodologiyası - Tədqiqatın gedişində sistemli, müqayisəli-tarixi struktur – funksional metodlardan istifadə edilmişdir. Ümumi elmi tarixi metoddan da istifadə etməklə qədim Azərbaycanda din-qəbilə-tayfa münasibətlərinin formalaşması, spesifik xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur.

Məqalənin elmi yeniliyi. Tədqiqat nəticəsində məqalədə elmi yeniliklə səciyyələnən nəticələr əldə edilmişdir:

- dinşünaslıq və fəlsəfi aspektdən qədim Azərbaycanda din-qəbilə-tayfa münasibətlərinin vəziyyəti kompleks təhlil olunmuş;
- islamaqədərki qarşılıqlı din-tayfa münasibətlərinin formaları araşdırılmış;
- tayfa dinindən erkən dövlət dininə keçidin sosiomədəni dinamikası fəlsəfi cəhətdən təhlil edilmişdir.

Məqalənin nəzəri-praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işi dinşünaslıq, dinin fəlsəfəsi problemləri üçün nəzəri əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, dövlət-din münasibətlərinin qarşılıqlı səmərəliliyini yüksəltmək üçün tədqiqatın mühüm rolu vardır.

1. İbtidai tayfa quruluşunda əski inancların formaları

Əski inanclar qədim azərbaycanlıların ibtidai tayfa quruluşundan asılı olmuş və fetişizm formasında təzahür etmişdir. Fetişizm formasını dəyişərək totemist, animist təsəvvürlərə çevrilmişdir. Belə ki, qədim insanlar asılı olduqları təbiət hadisələrini müqəddəsləşdirirdilər. Qəbilə kulturları tayfa sitayişlərinə çevrilirdi. “Bu prosesin gedişində formalaşan tanrılar panteonu yavaş-yavaş zoomorf cizgilərini itirir, heyvanlar kultu isə ideyaca formalaşmaqda olan politeizmin mövqeyi ilə təftiş olunub, məlum iyerarxiya asılılığı mövqeyində qoyulur” [1, s.92]. Deməli, qəbilə-tayfa münasibətlərinin inkişafı prosesində totemizmin təkamülü baş verir.

Hegel qədim qəbilə-tayfa dinlərinin formalaşmasında insanların şüurunun, iradə və fəaliyyətinin əsas rol oynadığını göstərirdi: “Bu dində insan ... özünün birbaşa iradəsinin fəaliyyət və əməllərilə çıxış edir... O, insanın fərdi, təsadüfi, empirik (təcrübi) özündərkidir” [2, s.432-433].

Macar alimi Y.Lukaç isə qeyd edir ki, insan gündəlik həyatın ziddiyyətlərini “adi şüurun, antropomorf (insanabənzər) rəmzlərin və yenidən müəyyənləşdirilən hərəkətlərin köməyi ilə aradan qaldırmağa çalışır” [3, s.21].

Animizm əski qəbilə-tayfa inanclarının mücərrəd formalarındandır. Azərbaycanda qəbilə-tayfa quruluşunun dağılması dövründə politeizm-çoxallahlılıq formalaşmağa başladı. Bu dövrdə qədim azərbaycanlı tayfa görüşlərinin qarşılıqlı qovuşması prosesi baş verdi.

Azərbaycanda tapılmış azıxantropun (Azıx adamının) mənəvi həyatında oda sitayiş əsas rol oynamışdır. Oda sitayişlə yanaşı, qədim azərbaycanlılar günəşə də sitayiş etmişlər.

Dövlət-din münasibətlərinin ən qədim mərhələsində əsas yer tutan totemizm, ruhlara, müqəddəs əşyalara sitayışı ehtiva edən animizm, eləcə də fetişizm, bütperəstlik, ulduzperəstlik, sabeizm ibtidai, yarımədəni qəbilələrin ilkin mərhələlərdəki dini olmuşdur. Bu qəbilələr və tayfa birləşmələri bəsit təbiət dinlərinin düşüncə tərzindən ayrılı bilməmişlər.

“Bu motivlə də ibtidai dinlərin mədəniyyətin məhsulu olduğu, ilahi dinlərin isə hazır verildiyi iddia olunur. İlahi dinlərin hər zaman bir təbliğedicisi olduğu bildirilir. Məsələn, totem dinini, ulduzlara sitayiş etməyi kimsə təbliğ etməmişdir. Bunlar şüurun inkiası, yaxud da təbiət hadisələrinin şüurda müəyyən bir formada yer almasıdır. Qorxu, heyrət və s. kimi amillər bu prosesdə mühüm rol oynamışdır” [4].

2. Qədim türk tayfaları və qam-şamançılıq

Qədim türk tayfalarının, o cümlədən azərbaycanlıların ilkin dini təfəkkürü təbiət hadisələrinin təsiri altında təşəkkül tapmışdır. Bu baxımdan, qam-şamançılıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İbtidai qəbilə üzvləri ətraf aləmdə baş verən prosesləri dərk edə bilməmiş və nəticədə qam-şamançılıq meydana gəlmiş, bir sözlə, qam-şamançılıq “zaman dəyişdikcə insanların psixikasına, təfəkkür tərzinə, bütövlükdə dünyabaxışına özünün qazandığı ictimai-dini biliklər məcmusu ilə təsir göstərə bilmişdir” [5, s.6]. Deməli, qam-şaman mədəniyyəti türk xalqlarının vahid mifoloji dünya baxışının əsasını təşkil edir.

Qam-şaman inancının əsasını kosmoqonik (dünya haqqında), zoomorfik (heyvanlar haqqında),

antropomorfik (insan haqqında), etnoqonik (genealogiya) və hakimiyyət haqqında baxışlar təşkil etmiş və onlar qarşılıqlı əlaqədə olmuşlar. M.Seyidov yazır: “İlkin qam-şaman bu və ya başqa soyun, kiçikli-böyükü qəbilənin, tək-tük hallarda hərbi-demokrat qəbilə birləşmələrinin dini (mif görüşlü) və dünyəvi hərbi başçısı idi. Bu böyük hüquqi vəzifə uzunömürlü olsa da, axırda cəmiyyətin inkişafı prosesində rolu parçalanmışdır:

1.Qam-şaman... başlıca olaraq xalqın mənəvi dünyası ilə uğraşır.

2.Hərbi demokratik quruluşun (qəbilə, qəbilə birləşməsinin) başçısı - xaqan-qağan dövlət işlərinə başçılıq edirdi” [6, s.28]. Deməli, müəyyən inkişaf prosesinin gedişatında cəmiyyətdə bütün hakimiyyətin, siyasi-dini, hərbi gücün bir əldə cəmlənməsi sona yetmiş, qam-şamanlar dini-mədəni işlərlə məşğul olmuş, xaqanlar siyasi-hərbi işlərə başçılıq etmişlər. Artıq hərbi demokratik quruluşun, qəbilə və qəbilə birləşmələrinin başçıları xaqanlar öz hərbi səlahiyyətlərini sərkərdələrinə verir, qam-şamanlarla əhalinin rifahını yaxşılaşdırmaq yollarını axtarırdılar. Beləliklə, xaqanlar, qam-şamanlar, hərbcilər, ağsaqqallar öz təcrübələri ilə xalqın ümumi təfəkkürünün inkişafına kömək edirdilər. Bir sözlə, dini təsəvvür, müdriklik, igidlik vəhdət halında ümumi işə xidmət edirdi. Din qəbilə və qəbilə birləşmələrində cəsarətliliyi, mərdliyi, yurdsevərliyi, xalqsevərliyi daha da möhkəmləndirirdi.

Məlum olduğu kimi, dinin fəlsəfəsi, dinin sosiologiyası, dinin psixologiyası və dinin antropologiyası konsepsiyaları geniş yayılmışdır. Elmlərarası yanaşmalardan olan dinin antropologiyası Qərbdə XIX əsrdə meydana gəlmiş etnoqrafiya, etnologiya və folklorşünaslığın qovşağında yaranmış, dinin tarixi, sosiologiyası, psixologiyası və fenomenologiyası qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdir. Dinin antropologiyasının təşəkkülü üçün əsas material məhz qədim xalqların etiqadları, məişətləri və etnoqrafiyaları haqqında məlumatlardır. Bu sahənin antropoloqları ənənəvi cəmiyyətlərin mədəniyyət sistemində dini baxışların yerini və rolunu araşdırmağa cəhd etmişlər.

Dinin antropologiyasında aşağıdakı sahələr fərqləndirilir:

- “miflərin antropoloji nəzəriyyələri;
- ritualların antropoloji nəzəriyyələri;
- xalqın dindarlığının öyrənilməsi;
- koqnitiv tədqiqatlar;
- dinin öyrənilməsinə etoloji və sosiobioloji yanaşmalar;
- şüurun vəziyyətinin dəyişməsinin öyrənilməsi” [7, s.367]. Məhz bu konsepsiya əsasında qədim dövrlərdə qəbilə-tayfa münasibətlərinə din amilinin təsiri məsələsi ətrafı öyrənilmişdir.

Qədim dini etiqadlara görə, dövlətin, hakimiyyətin qoruyucusu və onu himayə edən İlahidi, Tanrıdır. Türklər, o cümlədən azərbaycanlılar qəbilələrinin ağsaqqallarını, qəbilə başçılarını müqəddəsləşdirir, qəbilənin müdrikləri, igidləri kimi qəbul edirdilər. Qəbiləyə ağsaqqalla yanaşı, qam-şaman və sərkərdə də kömək edirdi. İbtidai dövlət quruluşunda xaqanlar həm də “ali mülkiyyətçilər və türk dövlətinin torpaqlarının bölüşdürücüləri kimi” [8, s.284] çıxış edirdilər.

Bundan başqa, qədim azərbaycanlılarda “oba inamı” da mövcud olmuşdur. “Oba inamı” uluların, əcdadların yurd saldıqları yerə din vasitəsilə məhəbbət, sevgi yaradılması, obasevərlik, yurdsevərlik hisslərinin aşılmasıdır. Qonşu Gürcüstanda gürcülər arasında da “oba inamı” yayılmışdır (Tibilisioba və s). Onlar bu inamı türk xalqlarından - azərbaycanlılardan götürmüşlər.

“Oba inamı” və qam-şamançı təfəkkür sistemi ümumtürk mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

“Qam-şaman və ondan qabaqkı görüşlərin, bu və ya başqa şəkildə ümumtürklərin dünyanı dərk etməsinin kökünün yurdsevərliyin-vətənevərliyin (dövlətsevərliyin, dövlətçiliyin) biçimlənməsində böyük rolu olmuşdur” [6, s.231]. Bu işə türk xalqları ailəsində mühüm yer tutan azərbaycanlıların qədimliyini sübut edən mənəvi-mədəni amil kimi dini baxışların əhəmiyyət kəsb etdiyini ortaya qoyur.

Mənbələr, Qərbin və Şərqi görkəmli, obyektiv tədqiqatçıları Azərbaycanda və müasir İranın şimalında daim türklərin yaşamalarından, onların inanclarından, mədəniyyətlərindən bəhs etmişlər: “Azərbaycan tarixində adları çəkilən Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya, Aran dövlətlərinin tayfa ittifaqları arasında türk mənşəli etnoslar həmişə aparıcı mövqedə durmuşlar. Bu tarixi həqiqəti

danmaq mümkün olmadığı kimi, Azərbaycan tarixini (həmçinin dövlətçiliyi və dini inancını) ümumtürk tarixindən, kontekstindən ayırmaq milyonlarla insanın ictimai fikrini azdırmaq deməkdir” [9, s.7].

Görkəmli tədqiqatçı L.Qumilyov türklərin səma kultunun - Tenqrinin (Tanrının) Orxon kitabələrində qeyd olunduğunu bildirir. Türklərdə günəş, yel, su, od kultunun da olduğunu qeyd edən L.Qumilyov onlardakı “dini animistik genoteizm kimi səciyyələndirir” [5, s.95].

“Türk xalqlarının inanclarında Tanrı əsas yer tutur. Tarixin müxtəlif dövrlərində ayrı-ayrı türk xalqları İslam, Xristianlıq, İudaizm, Buddizm, Tenqriçilik, Atəşpərəstlik, şamanizm, animizm kimi din və inanc sistemlərinə tapınmışlar. Lakin xüsusi vurğulanmalıdır ki, qədim dövrlərdən bəri türk xalqlarının tarixinə baxdıqda aydın olur ki, türk xalqları təkallahlı dinə üstünlük vermişlər. Zaman-zaman kənar müdaxilələr hesabına türklərin dini inancında fərqli təsirlər olsa da, monoteist dini inanc türklər üçün daim xarakterik olmuşdur” [10, s.61].

Türk xalqlarında ümumi və spesifik cəhətlər vardır. Bəşəriyyətin mədəniyyət tarixində özünəməxsus yer tutan türk sivilizasiyasının ümumi mənəvi dəyərlərə söykənməsi də məlumdur. Ə.Həbibbəyli həmin sivilizasiyanın spesifik xüsusiyyətlərinin aşağıdakılardan ibarət olduğunu xüsusi qeyd edir: “Türk sivilizasiyasının formalaşmasında onun özünəməxsus xüsusiyyətləri - bütün tarixi dövrlər ərzində arası kəsilməyən dövlətçilik ənənəsi, adət-ənənələrin (törənin) cəmiyyətdə yüksək mənəvi keyfiyyət kimi hakim mövqeyi (törənin hətta bir çox hallarda dindən üstün tutulması), dini baxışda monoteist əqidə, ailə dəyərləri (ordu və ailə türk cəmiyyətinin iki əsas dayaqını təşkil edirdi), digər sivilizasiya daşıyıcılarına münasibətdə tolerantlıq və birgə yaşama vərdisləri xüsusi rol oynamışdır” [10, s.71]. Deməli, türk sivilizasiyasının formalaşmasında mühüm rol oynayan amillər - dövlət, din, qanun, dəyərlər və münasibətlər vəhdət təşkil edir.

Bir sıra məkrli tədqiqatçılar “Altay nəzəriyyəsi” icad edərək türklərin Altay mənşəli olduqlarını, indiki yaşadıkları ərazilərə Uzaq Şərqdən gəldiklərini uydururlar, onların aborigen olmalarını şübhə altına almağa cəhd edirlər. Lakin mənbələr, arxeoloji qazıntılar bu nəzəriyyələri alt-üst edir və sübut olunur ki: “yerləşdiyi məkan daxilində hansı istiqamətdə miqrasiya proseslərinin getməsindən asılı olmayaraq, türk sivilizasiyasının təmsilçiləri öz etno-mədəni landşaftlarının bütün ərazilərində avtohton xalqlardır. Yəni, istər Ön Asiya və Azərbaycan, istərsə də Uzaq Şərq olsun, bütün bu regionlarda türklər yerli xalqların nümayəndələridir və ilkin nəsil sivilizasiyanı təmsil edirlər. Başqa sözlə desək, biz etno-mədəni landşaft bağlılığı nəzəriyyəsinə üstünlük verir və türkləri Avrasiya məkanında “çöl” landşaftı daxilində yerli xalq hesab edirik. Bu məkanın sərhədləri isə şərqdə Lena çayı hövzəsindən, Altay dağlarından, Böyük Çin səddindən, Hindiquş dağlarının Əfqanıstan sərhədlərindən qərbdə Aralıq dənizi sahillərinə, Krıma, Moldovaya, hətta bir qədər də qərbə doğru - Macarıstana qədər, şimalda Sibirdən başlayaraq cənubda İran körfəzinə, Dəclə və Fərat çayları hövzəsinədək böyük bir əraziləri əhatə edir. Bu böyük məkan daxilində isə miqrasiya proseslərinin zaman və istiqamətindən asılı olmayaraq, hər tərəfdə türk sivilizasiya daşıyıcıları bəşər sivilizasiyasının özü ilə həmyaşdılar” [10, s.229]. Göründüyü kimi, yerli türk xalqları ərazi, mədəniyyət, dövlət, dili, din birliyi sayəsində dünya sivilizasiyasında özünəməxsusluğunu qoruyaraq bu günümüzdə gəlib çata bilmişlər.

3. Qədim türklərdə tanrıçılıq və törə

Dini inanclar Azərbaycan xalqının etnogenezisində fəal rol oynamış türk tayfalarının həyatında mühüm yerə sahib idi. Hələ eramızdan əvvəl I minilliyin əvvəllərindəki böyük, geniş coğrafiyada məskunlaşan türk tayfaları, o cümlədən azərbaycanlıların etiqad etdiyi qədim inanclar “yad dinli, müxtəlif dilli, mədəniyyətli qonşu xalqlara multikultural, tolerant münasibət bəsləyirdi”. Onlar öz dövlət qurumlarında da tabeliklərindəki xalqları assimilyasiyaya məruz qoymadılar. Qədim türklərin tanrıçılıq dini-fəlsəfi görüşləri sırf tolerantlığı ilə fərqlənirdi. Bu barədə akademik N.Cəfərov yazır: “Ümumiyyətlə, tanrıçı olan (tək Tanrı dininə riayət edən) qədim türklərin (o cümlədən azərbaycanlıların) prinsip etibarilə tolerantlığını sübut edən faktlar kifayət qədərdir. Məsələn:

a) tanrıçılıqla yanaşı, daha qədim inancları da bu və ya digər şəkildə qoruyub saxlamaq; b) qarşılaşdıqları yeni dinləri (buddizm, xristianlıq, müsəlmanlıq) qəbul etmək; e) bütün dinlərə sayğı, ehtiram göstərmək” [11, s.10]. Qədim türklər (azərbaycanlılar) tək-cə başqa dinlərə hörmət etmir, həm də özlərinin dininə, törələrinə, inanclarına hörmətlə yanaşılmasını tələb edirdilər.

Bir sözlə, İslamdan əvvəlki türklərin əski dinlərindəki Göy Tanrı mükafat, barış dini kimi o vaxtlar yaranan siyasi qurumlara da sirayət edirdi. Bu dövrün din-siyasi qurum münasibətlərində “el” ictimai-siyasi, hərbi, dini hakimiyyətin və tolerantlığın simvolu idi. Z.Göyalp yazır: “Əski türk dinində türk Tanrısı barış - sülh və salamatlıq Tanrısı idi. Türk dininin mahiyyətini göstərən “el” (il) “düzənli-nizamlı dövlət” anlamını verir. Əski türklər “el-gün” (il-gün) ifadəsini də işləmişlər. Bu isə “dövlət-xalq” anlamını bildirir. Müasir Azərbaycan xalqı arasında “elim-günüm” ifadəsi işlənməkdədir. Bu söz “barış”, “sülh” anlamında idi” (Kaşqarlı Mahmud)” [12, s.46]. Tolerant əski türk dini güclü türk dövlətlərinin siyasətinin tərkib hissəsi kimi başqa xalqların bu qurumlarda dinc, əmin-amanlıq şəraitində yaşamasına səbəb olmuşdur.

Qədim türklərdə din, siyasət, hüquq, əxlaq, iqtisadi və ailə həyatı ahəngdarlıq, harmoniya təşkil etmişdir. Məhz bu ahəngdarlıq möhkəmləndikcə, bu vəhdət inkişaf etdikcə güclü türk dövlətləri yaranmışdır. Əski din və qədim siyasi qurumların qarşılıqlı münasibətlərinə bir tərəfdən dini inanc təsir edərək onu və yeni yaranan siyasi qurumları gücləndirir, digər tərəfdən bu qurumlar dinin inkişafına, təkamülünə səbəb olurdu. Qədim azərbaycanlıların da daxil olduğu türk xalqları özlərinin hərbi qüdrətləri, dövlət qurumları, sabit adət-ənənələri, güclü dini dünyagörüşü və inanc sistemləri, mədəniyyətləri sayəsində həm milli varlıqlarını, identiklərini qorumuş, həm də maddi-mənəvi, dini, dünyəvi dəyərləri ilə dünya şöhrəti qazanmışlar. L.N.Qumilyov bu məsələlərlə bağlı heyrətini belə ifadə edir: “... tədqiqatçını ... türklərin sosial təsisatlarının və ictimai mövcudluq formalarının mürəkkəbliyi heyrətə salır – el, qohumluq bölgüsü sistemi, rütbə iyerarxiyası, hərbi intizam, diplomatiya, habelə qonşu ölkələrin ideoloji sistemlərinə qarşı qoyulan dəqiq işlənmiş dünyagörüşünün mövcudluğu bu qəbildəndir” [5, s.13]. Müəllifin bir fikri o baxımdan təqdirəlayiqdir ki, o, türklərin mədəniyyətinin, dövlət-din-hərb və ideologiyasının vəhdətinin dünya səviyyəsində əhəmiyyətini etiraf edir.

Boz qurdu öz totemləri hesab edən, onların igidlik və cəsurluq simvolu olan türklərin adı - “türk” sözü də “güclü”, “möhkəm” mənalarını daşıyır. Türklər siyasi birlik və hərbi intizamla bir-birinə bağlanan, güclü sərkərdələrdən və mübariz tayfalardan ibarət qədim dövlətçilik və din ənənəsinə malik xalqlardandır. “Onların eli (il) dövlət təşkilatı, tayfa ittifaqı, “dövlət və xalq” mənalarını verir” [5, s.121]. L.N.Qumilyov məsələyə fərqli yanaşır. O, ilk türk xanı Bumın İl-xan titulu qəbul etdiyini, “xalqların hakimi” olduğunu qeyd edir: “Beləliklə, el-orda və tayfanın birgə mövcudluq forması idi... Dövləti saxlamaq zərurəti bəyləri və budunu rahat buraxmırdı, çünki yalnız müharibəyə daimi hazır vəziyyət elin mövcudluğunu təmin edirdi. Hərbi məğlubiyyət, diplomatik səhv, ...hətta adicə səhlənkarlıq elin mövcudluğunu təhlükə altına qoyurdu” [5, s.87]. Türklər öz vətənləri, elləri uğrunda hər bə hazır olmuş, bu isə onlarda vətənə məhəbbəti, dövlətçilik şüurunu və dini ənənəni gücləndirmişdir. Fiziki güclə mənəvi qüdrətin, dövlətçiliklə dinin vəhdəti türk dünyasını böyük, güclü imperiyaların caynağından xilas edə bilmişdir.

Türk xalqlarının təhlükəsizliyi dəmir nizam-intizama əsaslanan dövlətçilik, din, törə ənənələri əsasında təmin edilmişdir. Türklər dövlət yaratdıqdan sonra onun işlək mexanizmini, dini qayda-qanunlar toplusunu işləyib hazırladılar. Ölkədə mövcud qayda-qanunları qorumaq üçün sərt tədbirlər görüldü. Müntəzəm olaraq dövlət qanunları təkmilləşdirilirdi. Bir sıra tədqiqatçıların (Pletnyova, Artamanov, Lev Qumilyev, Biçurin və b.) fikirlərinə görə, türk dövlətlərində tətbiq olunan qanunlar öz dövrünün ən mütərəqqi qanunları hesab olunurdu. İlk olaraq türklər bunları ənənəvi xalq qanunları adlandırırdılar. “Qərb idarəetmə prinsiplərindən fərqli olaraq burada, Şərqdə - Böyük Çöldə dövlət xaqanın və onun ətrafında, xaqandan tutmuş siravi əsgərə qədər hər bir türkün əzbər bilib, qeyd-şərtsiz yerinə yetirdiyi ilahi Törə – ənənəvi xalq qanunları ilə idarə olunurdu. Burada ənənəvi xalq qanunları dedikdə ilk növbədə xalq tərəfindən müəyyən edilən qaydalar sistemi nəzərdə tutulur. Xalqın mənafeyini yüksək tutan Törə prinsipləri getdikcə təkmilləşdirilərək türk dövlət idarəetmə sisteminin əsasını təşkil etmişdir. Qədim türklərin dini inanclarına görə Göy tanrı türkləri müqəddəs qövmlə yanaşı, onların idarə olunması üçün müəyyən qayda-qanunlar sistemini də tətbiq etmişdir. Məhz buna görə də qədim türklər bu ənənəvi qanunları ilahi qanunlar adlandırırdılar. Qədim türk inancına görə, tanrı hökmü olmadan törənin məhvi mümkün deyil” [13].

Türklər Avrasiyanın böyük əraziləri boyu özlərinə geniş etnoqrafik areal yaratsalar da, bu

ərəzidə tarixi hadisələrin və mədəniyyətlərin mücadiləsinin təsiri ilə özünəməxsus lokal qruplar da formalaşdırmışlar.

Yaradılan bu etnomədəniyyətin mənəvi dəyərlərini törə tənzimləyirdi. Törə qədim türklərdə formalaşan etnomədəniyyətin daşıyıcılarının həyat tərzini, özlərinə və ətrafa münasibətlərini, əxlaqi-mənəvi dəyərlərini və təsəvvürlərini tənzimləyən müəyyən bir həyat perspektivi, prinsip və normalar sistemi idi. Bu gün onu qanun mənasında işlətmək istəyənlər də var. Ancaq qeyd edək ki, törə xalqın ruhuna daha dərin işləmiş mürəkkəb sistem kimi həm fərdi, şəxsi, həm də ictimai-siyasi həyatı tənzimləyən, eyni zamanda mənəvi təsəvvürlərin, keyfiyyətlərin əsas formalaşdırıcısı olan dinamik bir quruluş idi.

Törə çox güclü ənənəvilik xüsusiyyətinə malik idi. Bu baxımdan, Ziya Göyalp yazırdı: “Türk törəsi əski türklərə atalarından qalan bütün qaydaların məcmusu deməkdir” [14, s.14]. Bir sözlə, törə xalq ruhunun ayrılmaz tərkib hissəsi olub, fərdi və ictimai həyatda konkret davranışları tənzimləyirdi. Türklərdə törəyə əsaslanan sosial cəmləşmə qaydaları nəsil nizamına əsasən qurulurdu ki, bu sistem də uzun müddətli tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Törə xalqın etnomədəniyyətini, dövlət-din münasibətlərini tənzimləyərək bütün türkləri eyni ruhlu varlıqlar kimi qəbul edir və zorakılığa qarşı çıxırdı.

Tanrıçılıq fəlsəfəsi qədim azərbaycanlıları əski türk dünyası ilə yalnız dil deyil, din qohumluğu ilə də birləşdirən əsas olmuşdur. Akademik Z.Bünyadov qədim türklərdə bir məqama: dövlət-din münasibətlərinə diqqəti cəlb edərək yazır: “Orxan Yenisey kitabələrində Tenqri daim ilahi qüdrət kimi göstərilir: onun iradəsi ilə kaan (xaqan, hökmdar) iqtidara gəlir və şəxsən bu hökmdar Tenqri kimi və Tenqri doğumludur və Tenqri tərəfindən yaradılmışdır. Tenqri türk xalqını qoruyur, onun milli varlığını, daimiliyini təmin edir və türk bəylərinin düşmən üzərində qələbə çalmalarını dəstəkləyir. Bu sifətilə, xüsusən türklərin hamisi olaraq türk Tenqrisi adlanır” [15, s.263]. Deməli, türklərdə, qədim azərbaycanlılarda din-dövlət, Allah-hökmdar münasibətləri vəhdət təşkil etmişdir.

Türklər “bütün varlığın yaradıcısı kimi bir Tanrıya (tenqriyə) tapınırdılar” [16, s.470]. Buradan aydın olur ki, qədim türk tanrısı onların maddi-mənəvi, siyasi, etnik varlıqlarının, dövlət qurumlarının, hökmdarlarının yaradıcısıdır.

Türklərdə bütün “etnik-ideoloji” idrak formaları, göylər aləmi, yerdəki cəmiyyət, kütlənin və ali təbəqənin düşüncələri, münasibətləri, qəbilənin, tayfanın taleyi tanrıçılığa tabe olmuşdur: “Əgər Tanrı istəməsə, kimsə türk cəmiyyətinin hökmdarı (kağanı) ola bilməz. Ona görə də türklərdə hökmdar kultu mövcud olmuş, hətta Tanrıçılığın tənəzzülündən sonra da yaşamışdır” [17, s.56].

Tanrıçılıq dini-fəlsəfi inancının Qərbdə və Rusiya elmi dairələrində “şamanizm”lə eyniləşdirilməsi məsələsi Azərbaycan elmində birmənalı qarşılanmamışdır. Azərbaycan tədqiqatçısı F.Ələkbərli qədim azərbaycanlıların dini dünyagörüşünün Qərbdə “şamançılıqla” əlaqələndirilməsinin əleyhinə çıxaraq qeyd edir ki, Avropa alimləri tərəfindən “şamanizm” adlandırılan, ancaq əski dövrlərdə qamların fəlsəfi dünyagörüşünü əks etdirən biliklər Tanrıçılıqdan başqa bir şey deyildir” [18, s.62-63]. Bu fikri görkəmli türkoq alim Cavad Heyət də təsdiq edir. C.Heyətin fikrincə, türklər qədim dövrlərdə “şamanizm”ə, “totemizm”ə deyil, tək tanrıçılığa inanırdılar. Tanrıçılığı təbliğ edənlər isə qamlar idi. “Əski türklərdə Kam və ya Qam ruhani mənasına gəlir” [19, s.56].

Tanrıçılıqda totemizm və büt-pərəstlik axtarırları da mübahisə doğurur. A.Şükürov türklərdə tanrılar panteonunda mərkəzi yerdə Göy Tanrının durduğunu göstərir: “Göy Tanrı ideyasına aşağıdakılar aid idi: 1) göyə işarə; 2) yaradıcı funksiya; 3) hamilik funksiyası; 4) insan taleyini müəyyənləyən funksiya” [20, s.25-26]. Bir sözlə, Göy Tanrı təkə göylərə deyil, qədim azərbaycanlıların yerdəki cəmiyyətinə, qəbilə-tayfa üzvlərinin taleyinə hakim və hamı idi.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın qədim dövlətləri Manna, Midiya və Atropatenada yaşamış türklərin əski dini inancı Göy Tanrı inancı idi. Türklər kainatın, ictimai həyatın, dövlətin yaradılışını Göy Tanrı ilə əlaqələndirirdilər.

Qədim türklərin (o cümlədən azərbaycanlıların) üç cür inanc sistemi mövcud olmuşdur: təbiətə, əcdadlara/atalara və Göy Tanrıya.

Tanrıçılığı təbliğ edən qamlara türklər həm müdrək, həm də dövlət rəhbəri kimi baxırdı: qamlar dini və siyasi rəhbərliyin vəhdətinin daşıyıcıları idilər. M.Seyidov yazır: “Bu tarixi toplumsal, dini durum, yəni qamın başçı olması soy, qəbilə ağsaqqallarının ağılığına görə idi. Axı ilk ağsaqqal dini

və dünyəvi rəhbər idi. Doğrudur, ilkin çağlar açıq-açıqına gözə çarpan inzibati fərqlənmələr olmasa da, onun izləri özünü göstərirdi və bu izlər getdikcə dərinləşir, cəmiyyətdə özünü möhkəmləndirirdi” [6, s.121]. Getdikcə qamların dini və dünyəvi, siyasi həyatda funksiyaları güclənir, onlar hökmdarların-xaqanların, ümumiyyətlə, dövlətin “müşavirlərinə”, məsləhətçilərinə və yol göstərənlərinə çevrilirdilər. Bir sözlə, hər şey Göy Tanrının idarəsinə tabe olduğu kimi, qamlar da qəbilə-tayfa birləşməsinin mənəvi rəhbərləri idilər.

Nəticə

Beləliklə, qədim Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri bir neçə mərhələdən keçmişdir.

1. Əski inam, bütprəstlik, tanrıçılıq və tayfa dövlətçiliyi mərhələsi;
2. Mannadan sonrakı mərkəzləşmiş dövlətçilik və çoxallahlı din mərhələsi;
3. Midiya və Atropatena, Zərdüştilik dövlət dini mərhələsi.

Qədim türklərdə (o cümlədən azərbaycanlılarda) kortəbii şəkildə tayfa dinləri, sonralar isə milli dinlər meydana gəlmişdir. Milli dinlər hər bir xalqın ictimai-siyasi şəraitindən doğmuşdur. Ölkənin siyasi quruluşu, müstəqilliyi dağılıqda həmin cəmiyyətlərdəki dövlət dinləri də məhv olurdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Анисимов А.Ф. Этапы развития первобытной религии. Москва-Ленинград: Наука, 1967, 164 с.
2. Гегель. Философия религии. В 2-х томах. т.1. Москва: Мысль, 1975, 573 с.
3. Лукач Й. Пути богов: К типологии религии, предшествовавших христианству. Перевод с венгерского. Москва: Политиздат, 1984, 248 с.
4. Mustafa Fazil. Türklərin din anlayışı: İslamdan öncəki dini dünyagörüşlərlə fəlsəfi elmi müqayisə / <https://qafqazinfo.az/news/detail/turklerin-dini-menseyi-haqqinda-fazil-mustafa-16235> / 20.04.2012
5. Qumilyov L.N. Qədim türklər. Tərcümə edənlər: V.Quliyev, V.Həbibəoğlu. Redaktoru: E.Əlibəyzadə. Bakı: Gənclik, 1993, 536 s.
6. Seyidov M. Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı: Gənclik, 1994, 232 s.
7. Шахнович М. Антропология религии // Религиоведение / под. ред. М.М.Шахновича. Санкт Петербург: Питер, 2006, с. 363-383.
8. Потапов Л.П. Умай-божество древних тюрков в свете этнографических данных // Тюркологический сборник, 1972. Москва: Наука, 1973, с. 265-286.
9. Həbibəoğlu V. Qu quşunun son nəğməsi. M.Seyidovun “Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış” kitabına ön söz. Bakı: Gənclik, 1994, s.3-14.
10. Həbibbəyli Ə. Sivilizasiyaların kəsişməsində türk dünyası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 264 s.
11. Cəfərov N. Tütk dünyasının multikulturalizmi // Təfəkkür №2 (11), 2016, s. 8-13.
12. Göyalp Z. Türkçülüğün əsasları. Bakı: Maarif, 1991, 176 s.
13. “Qədim türk törələri: ənənəvi xalq qanunları haqqında” / Azərbaycanda Miqrant və Məcburi Köçkünlərin Hüquqlarının Müdafiəsi İctimai Birliyi / azərbaycanpro.index.az/fastrans/1264 n 601.12.09.2015
14. Göyalp Z. Türk törələri. İstanbul: 1976, 402 s.
15. Bünyadov Z.M. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 336 s.
16. Ağasıoğlu F. Azərbaycan türklərinin islamaqədər tarixi. III Bilik: Azər-baycanda qurulan qədim dövlətlər. Bakı: Ağrıdağ, 2014, 511 s.
17. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı: Pedaqogika, 2005, 256 s.
18. Ələkbərli F. Turan sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və tanrıçılıq. Bakı: Xan, 2017, 512 s.
19. Heyət C. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı: Azərənəşr, 1993, 176 s.
20. Şükürov A. Mifologiya. IV kitab / Qədim türk mifologiyası. Bakı: Elm. 1996, 164 s.
21. Həbibəoğlu V. “Qədim türklər” üzərində düşüncələr // Qumilyev L.N. Qədim türklər. Bakı: Gənclik, 1993, s.3-10.